

УДК 340.111

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.2>

О. Г. Ганжа

аспірант кафедри історії і теорії держави та права
Запорізького національного університету,
науковий консультант судді Конституційного Суду України

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: НОВИЙ ПОГЛЯД НА ЗНАЙОМІ ПРАВОВІ ЯВИЩА

Ця стаття – спроба пояснити, як сьогодні співвідносяться між собою принципи справедливості та верховенства права. На початку статті наводяться основні підходи у вітчизняній науковій літературі до кожного з цих правових явищ окремо та резюмується, що просте співставлення їх елементів між собою не здатне вирішити поставлену мету дослідження. Тож автор обирає в якості релевантного методу дослідження діахронне порівняння.

Ретроспективний аналіз дозволяє простежити історичні витоки принципу справедливості з Античності. Автор уважає, що внаслідок рецепції римського права всеохоплюючий принцип справедливості з часом набував усе більш виразних контурів багатьох сучасних принципів права, що було закономірним процесом розвитку доктрини природного права та її синергії з теорією юридичного позитивізму. Робиться проміжний висновок, що принцип верховенства права виник у зв'язку зі зростанням потреби у створенні стабільних правил, адресованих державі щодо правового унормування суспільних відносин і практики застосування позитивного права, які узгоджуватимуться з конститутивними моральними вимогами суспільства та доктриною природного права.

На думку автора, принцип верховенства права можна вважати транспозицією справедливості як морального імперативу в юридичну сферу, що надає їй конкретних форм – принципів права. Тобто принцип верховенства права звів воєдино всі інші принципи права та став уособленням справедливості в царині права.

Автор наголошує на тому, що принцип верховенства права не витісняє справедливості із правової реальності, бо вона є самою суттю права, його підґрунтям, а її досягнення – кінцева мета будь-якої юридичної діяльності. Натомість верховенство права є ефективним інструментом (засобом) досягнення такої мети. Тому справедливості сьогодні тяжіє радше до категорії «правова цінність». Зі свого боку, функція принципів права полягає, зокрема, у забезпеченні впливу моральних цінностей (передусім справедливості) на правове регулювання суспільних відносин і підтриманні правопорядку, базованого на принципі верховенства права.

Ключові слова: верховенство права, справедливості, природне право, мораль, римське право, принцип права, правова цінність.

Постановка проблеми. Якщо пересічна людина бачить правову реальність крізь призму суб'єктивного «справедливо – несправедливо» (наприклад, закон, судові рішення, дії поліцейського тощо), то держава, яка є складною формою організації людей, для підтримки порядку і сталого розвитку не може існувати без права – об'єктивного критерію оцінки ледь не будь-яких суспільних відносин. Навіть наша Конституція – загальнообов'язковий для всіх звід основоположних правил – фактично оминає питання справедливості, пропонуючи натомість визнання і дію в Україні принципу верховенства

права (частина перша статті 8), яким до того ж мають керуватися судді, здійснюючи правосуддя (частина перша статті 129), та на якому зокрема має ґрунтуватися діяльність Конституційного Суду України (частина друга статті 147).

Невже виходить, що оскільки стихія права накриває всю соціальну сферу, майже нічого не залишаючи поза рамками правового регулювання [1, с. 13], то місця для справедливості у сучасному юридичному світі просто не існує? Звісно, що ні. Спробу розвінчати подібні сумніви здійснює юристка О. Головченко: «Іноді справедливості уявляється чимось ефемерним

та декларативним, що використовують передусім для підсилення враження, збудження уяви та додання значущості певній події. <...> Проте принцип справедливості посідає першорядне місце в законодавстві, а не лише в наукових працях та філософських трактатах. Закон наближає справедливість до дійсності, хоча й не дає їй точного визначення, залишаючи це питання відкритим для тлумачення його теоретиками права» [2, с. 5]. Тож **мета цього дослідження**, оминаючи емоційну складову, дещо заглибитися в теорію права і спробувати раціонально обґрунтувати авторський погляд на сучасне співвідношення принципів справедливості та верховенства права.

Виклад основного матеріалу. І справедливість, і верховенство права у сучасній теоретико-правовій думці називають основоположними [3, с. 70], ключовими [4, с. 47] принципами права, а спектр поширення кожного з них є майже неосяжним і водночас подібним один до одного. Вчені постійно наголошують, що ці явища «тісно і нерозривно» пов'язані між собою [5, с. 23-24; 2, с. 7]. Спільною рисою цих принципів є й те, що розглядаються вони переважно крізь призму їх елементів.

Так, на думку українських дослідників, принцип справедливості є одним із основних сучасних загальнолюдських принципів права: «Елементами змісту принципу справедливості є еквівалентність в обміні, виконання взятих перед контрагентом зобов'язань, відшкодування шкоди при наявності вини заподіювача, утримання від посягань на чуже надбання, повернення майна власнику, співмірність юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню» (Т. І. Фулей [6, с. 12]); він полягає у «дотриманні рівності усіх перед законом, віддаючи кожному належне діяти відповідно до прав і обов'язків та забезпечуючи умови для реалізації можливостей» (Г. І. Пастушок [7, с. 34]); у сфері реалізації права «проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення» (Н. В. Шелевер [4, с. 46]); як принцип законодавства він «тісно пов'язаний із принципом законності у широкому розумінні, тобто у розумінні загальності права, верховенства закону, рівності всіх суб'єктів перед законом, стабільності правопорядку, нормативної обґрунтованості правових рішень, охорони прав громадянина, єдності розуміння і застосування права, нагляду, контролю за виконанням закону та невідворотності відпо-

відальності і співвідноситься з ним як зміст і форма» (І. Г. Бабич [8, с. 6]).

Зі свого боку, принцип верховенства права також розглядається як сукупне поняття: «Отже, загальні принципи права (до яких у літературі відносять принципи правової визначеності, пропорційності, добросовісності, розумності тощо) зводяться до дії принципу верховенства права, адже окремі з них постають його ключовими елементами» (А. В. Матат [9, с. 54]); він «характеризується низкою ідей, які виступають в якості умов реалізації права, це – змістовно-формальна відповідність закону праву, принципи правової визначеності, пропорційності, розумності, добросовісності, обмеження державної влади правом тощо» (М. І. Попадинець [10, с. 4]); цей принцип розглядається як фундамент, на якому базуються більш специфічні та детальні правила і принципи: «Важливими складовими верховенства права, його необхідними наслідками й умовами реалізації є принципи правової визначеності, пропорційності та добросовісності» (С. П. Погребняк [11, с. 177]).

Тож у чому полягає відмінність між принципами справедливості та верховенства права, якщо вона взагалі існує? З урахуванням множинності поглядів у правничій літературі на кожен з цих принципів їх поелементний аналіз зі співставленням між собою окремих складників для порівняння є не просто громіздкою, але майже нездійсненою задачею. Прагнення відшукати прийнятний шлях для вирішення поставленої мети вимагає творчого поєднання метафізичного та діалектичного методів пізнання, вміння абстрагуватися та водночас знаходити непомітні для людського ока зв'язки правових і позаправових явищ, а також обрання релевантної форми компаративного історико-правового методу. Останньою, з огляду на поставлену мету дослідження, може стати діахронне порівняння, що «дозволяє розглядати історико-правові об'єкти на різних історичних етапах їх існування» [12, с. 10]. Тож перенесімося назад у часі, щоб зрозуміти витoki сучасних правових ідей і простежити трансформаційні процеси, що відбулися з ними в минулому.

Якщо принцип верховенства права вперше отримав доктринальне тлумачення лише у роботі відомого англійського вченого-конституціоналіста кінця ХІХ – початку ХХ століття А. В. Дайсі «Вступ до науки конституційного права» [13, с. 64], то у питанні про те, кому зі стародавніх філософів належить першість

у постановці проблеми справедливості немає однозначної відповіді: «Який би філософський текст ми не обирали за початок, не можна гарантувати, що в нього не знайдеться попередник» [14, с. 22]. Хоча сама собою ідея справедливості є «однією з одвічних ідей людства» [8, с. 3], проте у проблематиці її співвідношення з правом контури відповіді виглядають дещо чіткіше: визнання їх зв'язку, як зазначає С. П. Погребняк, є складовою європейської правової традиції починаючи з Античності [11, с. 44].

Так, на думку В. М. Вовка, справедливість як світоглядне, морально-правове явище відноситься до засадничих моментів римського та європейського правового регулювання і є методологічним принципом систем позитивного права як Риму, так і сучасних європейських держав [15, с. 17]. Аналогічним чином більшість істориків права дотримуються думки, що конвергенція права та справедливості відбулася завдяки римській юриспруденції, і саме з того часу через рецепцію римського права вона стала «пріоритетною цінністю правового життя Європейської спільноти» [7, с. 34] у наближеному до нас розумінні та розглядається як «провідна ідея, обов'язковий елемент права» [16, с. 71].

Звісно ж, і сам принцип верховенства права, формуючись протягом XVII–XIX століть, виник не на рівному місці [11, с. 150]. Його глибоке коріння, як і принципу справедливості, також переносить окремих дослідників до Античності: «Уперше верховенство права, як принцип справедливості, виник в античній Греції та Римі» [17, с. 12].

Схожість у сучасному змісті та історичних витоках принципів справедливості та верховенства права наштовхує на глибоке теоретико-правове питання: «А чи не ведемо ми мову про одне і те саме явище?» Простої відповіді на нього годі й очікувати, проте обґрунтовані її контури намітити все ж видається можливим.

Почнемо з того, що проблема справедливості у праві пов'язана насамперед з її визнанням як власне правової цінності, адже, наприклад, в етиці існують погляди на справедливість як на моральний імператив, а вже потім – як на правовий. Український учений К. В. Горобець, досліджуючи проблематику аксіосфери права, звертає увагу на те, що момент виникнення справедливості як принципу взаємовідносин між людьми співпадає з моментом виникнення права. Це, на його думку, підтверджується етимологією слів «право» і «справедливість», які

мають спільний корінь не тільки у слов'янських мовах, але і в латині, мові класичного права (*jus – justitia*) [18, с. 86]. Виходячи з цього, право завжди розглядалося в ідеалі як виразник справедливості, як спосіб її об'єктивації у суспільних відносинах [19, с. 9]. Це також пояснює, чому справедливість традиційно визначають як головну ідею права, а відтак і право називають «мистецтвом добра і справедливості» («*jus est ars boni et aequi*») [20, с. 73].

З інтелектуальним розвитком суспільства в Класичний період справедливість стає моральним явищем, гідним філософствування найкращих грецьких мислителів, а згодом – і правовим: «Мораль передуює виникненню права і є початком його виникнення і розвитку» [5, с. 23-24]. Це підтверджується генезисом справедливості у філософсько-правовому дискурсі Античності від простої етико-філософської категорії до «найбільш розвинутого загального принципу права» [21, с. 4]. Тож саме завдяки впливу філософії Стародавньої Греції на становлення римського права відбувається юридизація справедливості – трансформація (перетворення норм поведінки з суто моральних на правові) та, відповідно, деталізація домінуючих на той час уявлень, їх поступове пристосування до нових реалій римської буденності [21, с. 5]. З того часу на європейському просторі, а відтак – для всього цивілізованого світу римським правом було закладено імпліцитну ідею про те, що «право як духовний феномен засноване на ідеї справедливості, а його норми й приписи закріплюють і втілюють у суспільне життя принцип справедливості» [19, с. 15].

При цьому неодноразові хвилі рецепцій римського права, що прокотилися Європою, супроводжувалися не просто запозиченням правового матеріалу, але його творчим опрацюванням з метою сприйняття та зчаста пристосування до сучасних умов [22, с. 224]. Унаслідок таких рецепцій європейська юриспруденція поступово почала виходити на новий рівень доктринальної дискусії щодо втілення справедливих начал у правотворчій і правозастосовній діяльності, витісняючи абстрактні категорії на кшталт «добро» і «зло». Оскільки орієнтований на «наукові» стандарти правовий аналіз намагався уникати моральних суджень та ідеологізованої аргументації в питаннях, які вважалися суто юридичними, то якісна трансформація зрештою спіткала й принцип справедливості, перетворюючи його з «*ars*» (мистецтво) в «*scientia*» (наука). Зрештою це призвело до формування контурів

багатьох сучасних принципів права, наукових за своїм походженням (зокрема принципу верховенства права у різних його національних проявах: «Rule of Law», «Rechtsstaat», «Etat de droit» тощо), розсіювання громіздкого «етико-юридичного феномену» [8, с. 3] справедливості на зрозумілі та передбачувані правові вимоги, його розважливу об'єктивацію у правових нормах та, відповідно, раціональне забезпечення державним примусом. Ці метаморфози були ніяк не забаганкою правничої спільноти; навпаки, вони зумовлювалися «потребами суспільного розвитку», в них відображалися самі «закономірності суспільного життя» [23, с. 42], тож відведення справедливості інтегративної ролі координатора всіх інших принципів права, «у тому числі в їх взаємообмеженні, взаємодії між собою та іншими правовими явищами» [24, с. 162], було закономірним процесом розвитку доктрини природного права та її синергії з теорією юридичного позитивізму.

Тобто принцип верховенства права виник у зв'язку зі зростанням потреби у створенні стабільних правил, адресованих державі щодо правового унормування суспільних відносин і практики застосування позитивного права, які узгоджуватимуться з конститутивними моральними вимогами (принципами) суспільства та доктриною природного права. До того ж прийшло однозначне усвідомлення того, що заявлена в законах відданість «справедливості», як і за часів існування Римської імперії (насправді справедливість нерідко сприймалася римськими юристами суб'єктивно, з поправкою на власні класові позиції [25, с. 10]), могла відкривати широкі можливості для зловживань і навіть стати своєрідним засобом соціальної демагогії.

У XX столітті доктрина верховенства права вийшла за межі Великої Британії та США і була сприйнята правовими системами багатьох європейських держав і міжнародним правом: «Така ситуація з перетворенням цього принципу в загальноєвропейську правову цінність не є дивовижною, адже ідея обмеження державної влади правовими засобами не є виключно англійським здобутком. Аналогічні концепції створюються у XVIII–XIX ст. і в інших європейських державах. Так, у Німеччині формується теорія правової державності (Rechtsstaatlichkeit), яка починаючи з XIX ст. використовується для протиставлення правової держави (Rechtsstaat) та поліцейської держави (Polizeistaat). У Франції від часів Революції говорять про принцип законності та верховенства норми права (Le Principe

de Legalite et Suprematie de la Regle de Droit), що протиставляється королівській сваволі. У другій половині XX ст. у Франції стає також популярною теорія правової держави (l'État de droit). Хоча ці концепції не є ідентичними, вони, безперечно, мають спільний ґрунт, передбачаючи підкорення державної влади праву заради гарантування та захисту прав і свобод людини» [11, с. 159].

Виникнення на європейському континенті достатньо схожих, хоча й термінологічно розбіжних концепцій «Rule of Law», «Rechtsstaat» і «Etat de droit», а також, навіть попри належність цих термінів до правових систем різних правових сімей, зближення їх з другої половини XX століття свідчить про спільний і водночас потужний правовий спадок країн Європи – принцип справедливості. З плином часу та відтінками національних особливостей цей принцип хоча й «переродився» у видозміненому вигляді в різних країнах, проте сутнісне ядро – ідея справедливого правового регулювання суспільних відносин «зادля досягнення загального блага та добробуту» [26, с. 201] – було та залишається ідентичним незалежно від мови, якою його виражено. Це вказує на незмінюваність основної ідеї справедливості у праві з періоду існування Стародавнього Риму, хоча зміст принципу справедливості (нині поданого під «обгорткою» верховенства права), без заперечень, зазнав титанічних трансформацій.

Сьогодні про верховенства права можна казати як про інтернаціональний принцип, що є фундаментальним для багатьох цивілізованих національних правових систем. А в системі європейських цінностей він беззаперечно належить до засадничих у становленні регіонального правопорядку, позаяк на ньому будують свою діяльність Рада Європи, Європейський Союз, ОБСЄ і НАТО [11, с. 149-150]. Його сучасне трактування, як слушно зауважує український конституціоналіст М. В. Савчин, «є результатом конвергенції (зближення) англо-американського і континентального права» [27, с. 105] і відбувається завдяки діяльності різноманітних міжнародних інституцій (зокрема, Європейського суду з прав людини, Венеційської Комісії). До речі, саме славнозвісна доповідь Венеційської Комісії «Верховенство права» 2011 року «спрямована на те, аби мінімізувати розбіжності, що існують між <...> поняттями <...> „Rule of Law“ («верховенство права»), „Rechtsstaat“ та „Etat de droit“» [28, с. 169]. При цьому, як уважають О. Резніков і О. Вінгловська, уніфікація принципу

верховенства права не позбавляє можливості «для внесення правових новацій, адаптованих до відповідних сучасних умов» [17, с. 12-13]. Тобто, по-перше, принцип верховенства права із локального трансформовано в універсальний; по-друге, він реалізується завдяки відповідним механізмам та юридичним інструментам на всіх рівнях: глобальному, регіональному та національному [17, с. 12-13]; по-третє, фактично як наступник принципу справедливості, принцип верховенства права також є «динамічним явищем, яке потребує постійного розвитку, а також різної інтерпретації в залежності від часу його застосування» [5, с. 26].

Водночас, як і з принципом справедливості, досі не існує чіткого визначення принципу верховенства права, яке «було б загальнообов'язковим та універсальним для всіх» [2, с. 7]. З цього приводу відомий вітчизняний конституціоналіст С. П. Головатий наголошує: «Навіть сама Венеційська Комісія дійшла висновку, що воно – невизначуване» [29, с. 22-23]. Проте, на його думку, щоб повноцінно впровадити принцип верховенства права (за визначенням С. П. Головатого – «правовладдя») як такий, що ефективно працює, годі й вигадувати його формальне визначення: «Завдячуючи доробкові Венеційської Комісії у вигляді документа „Rule of Law Checklist / Мірило правовладдя“ (CDL-AD (22016) 007) стало явним, що воно таки надається до вимірювання: достатньо знати визначені Комісією в документі його стрижневі складники, які дійові повсюдно, вони не залежать від національного контексту, їх у документі класифіковано за розгорненими еталонними тестами (benchmarks), що ґрунтуються на європейських і універсальних міжнародних стандартах, що їх встановлено у відповідних джерелах; ці еталонні тести (що не вичерпні за переліком) дозволяють робити своєрідну „рентґенографію ідеальної держави, котра відповідає вимогам правовладдя“, унаслідок чого можна отримати картину того стану правовладдя, яким він є в конкретній державі на конкретний час» [29, с. 23]. Окреслений ракурс дозволяє розглядати верховенство права не як «дискусійну концепцію» з доволі невизначеним та розмитим змістом, але як «набір реальних міжнародно-правових стандартів, що формалізуються у міжнародних правотворчих актах і в подальшому імплементуються у національні правові системи (залежно від певних політико-правових та соціально-економічних контекстів)» [3, с. 34].

Тож сьогодні під ширмою принципу верховенства права фактично криються уявлення про справедливість у регулюванні суспільних відносин, викристалізовані багаторічним процесом їх юридизації. Так, на переконання колишнього судді Європейського суду з прав людини Л. Лукаїдеса, концепція верховенства права поступово розширювалась у відповідь на різноманітні потреби, що виникали з вимог справедливості, а згодом і зовсім поглинула ці вимоги. Підтвердження думки про наступність принципу верховенства права від справедливості можна спостерігати і у деяких вітчизняних учених. Наприклад, на думку Ю. Ю. Ремінської, елементи верховенства права можуть бути визначені як «принципи, що відображають вимоги, закріплені в міжнародному праві для забезпечення необхідного рівня справедливості у регулюванні суспільних правовідносин» [3, с. 131]; такі елементи включають, зокрема, «підпорядкування всього закону і практик його тлумачень основоположним принципам справедливості» [3, с. 70]. А з погляду О. Резнікова та О. Вінгловської принцип верховенства права найбільш ефективно реалізується «саме як принцип справедливості» та є «невід'ємною складовою прогресивного розвитку держави, демократії, прав людини» [17, с. 12-13]. До речі, у параграфі 2 Документа Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЕ від 1990 року також ідеться про те, що верховенство права «не означає всього-навсього формальну законність, яка уможливляє правильність і логічність у досягненні й примусовому забезпеченні демократичного порядку, натомість воно означає справедливість, що заснована на визнанні й повному прийнятті найвищої цінності людської особистості та ґарантована інституціями, які забезпечують кістяк для її найповнішого вираження» [30, с. 9].

Однак який зміст власне категорії «справедливість» сьогодні таїться за завісою права? Недарма, окрім визнання ключовим принципом у праві [4, с. 47], існує безліч визначень справедливості у теоретико-правовому дискурсі, які не є тотожними поняттю «принцип права». Зокрема, її розглядають як конституїтивну правову цінність, яка визначає ціннісну природу самого права [19, с. 15]; як базову цінність, на якій ґрунтується право [29, с. 99]; як інтегральний вираз системи правових цінностей [31, с. 346]; як найбільш важливу якість права [8, с. 4] тощо.

Приміром, В. О. Васильчук розкриває зміст справедливості у праві в двох аспектах, які, на його думку, взаємозумовляють один одного: «Справедливість як субстанційна основа права, підґрунтя усїєї правої системи є онтологічною засадою права та позначає ідеальний стан належної правової впорядкованості суспільних відносин. Справедливість розглядається як сутнісна ідея, що покликана гармонізувати і вдосконалювати систему права та систему законодавства, як правовий ідеал, до реалізації якого слід прагнути. З іншого боку, категорія справедливості є регулятивним принципом, який втілюється у приписах законодавства, детермінує способи та методи регламентації конкретних правових відносин, є засобом збалансування інтересів та цілей суб'єктів права, розв'язання правових конфліктів» [19, с. 10].

На нашу думку, з вищенаведеною позицією В. О. Васильчука можна погодитися лише частково. З одного боку, дійсно, статус справедливості як загального конституційного принципу не викликає жодних сумнівів [32, с. 32]. Ба більше, як зазначає С. П. Погребняк, ціла низка конституційних вимог безпосередньо впливає з принципу справедливості: «Наприклад, ідея справедливості конкретизується в принципі *non bis in idem*, закріпленому в ст. 61 Конституції України. Принцип справедливості також обумовлює обов'язок оприлюднення нормативно-правових актів (ч. 3 ст. 57 Конституції), загальну заборону зворотної дії законів (ч. 1 ст. 58 Конституції), право не бути примушеним до свідчень проти себе (ч. 1 ст. 63 Конституції), право на судовий захист (ст. 55 Конституції) та ін.» [32, с. 31-32]. З іншого боку, на сучасному етапі розвитку правової науки та практики саме верховенство права розглядають в якості правової основи реалізації права та своєрідного «мегапринципу» – сукупності ідей, принципів, інституцій та процедур, що забезпечують достатній рівень поваги до людської гідності як з боку представників державної влади, так і пересічного громадянина, забезпечують примат прав людини над державою та її позитивним правом, і який є визначальним як у правотворчій, так і у правозастосовній практиці [10, с. 3]. Верховенство права, як уважає Л. А. Шевченко, фактично «передбачає реалізацію фундаментальної моральної норми – справедливості» та «посідає провідне місце в системі конституційних засад» [33, с. 8].

Виходячи з цього, принцип верховенства права можна вважати транспозицією справед-

ливості як морального імперативу в юридичну сферу, що надає їй конкретних форм (принцип правової визначеності, принцип пропорційності, принцип добросовісності, принцип недискримінації та рівності перед законом тощо), а тому будь-який правовий акт (індивідуальний чи нормативний) або діяльність учасника правовідносин, які не порушують жодного з елементів верховенства права – імпліцитно справедливі. Збіжну думку можна прослідкувати в міркуваннях відомого українського конституціоналіста С. В. Різника, який уважає, що сьогодні перевірка на відповідність конституції (передусім принципу верховенства права) замінює усталений в природньо-правовому контексті критерій оцінювання – неписані моральні принципи (в першу чергу – справедливості) [34, с. 35-36]: «В ідеалі, конституційність є іманентною характеристикою нормативного акту в правовій державі, впливає з самої його природи та сутності суб'єкта владних повноважень, який ухвалив відповідний акт» [34, с. 38-39].

Тобто як обов'язкова для виконання конституція у сучасних ліберальних демократіях «заміщує собою божественний чи природний закон, давній закон чи звичаєве право античних Греції і Риму та Середньовіччя, забезпечуючи правовий контроль над владою» [11, с. 172], так і верховенство права як «нормативний ідеал, до якого має прагнути кожна система права, і як універсальний та інтегральний принцип права» [35] виступає в ролі сучасного аналога морально-правового орієнтиру справедливості. Іншими словами, якщо в Античності правники Риму всеосяжним принципом правового регулювання вбачали справедливість, то в наш час таким еквівалентним універсальним об'єктом є принцип верховенства права. Саме діахронний метод дослідження дозволяє співставити ці явища у їх хронологічній послідовності [12, с. 10].

Указане виразно демонструє, що юриспруденція, за визначенням німецького філософа та історика О. Шпенглера, – наука, яка і сьогодні виводить сенс життя з «вічних» фундаментальних понять. Як і в давньоримський період, сучасне право, по суті, також базується на універсальних моральних і філософських уявленнях про справедливе та належне: «Аналіз процесу становлення принципу верховенства права на різноманітних етапах суспільного розвитку демонструє, що визначені ще в епоху Античності основоположні ідеї панування права є актуальними і на сьогодні, а єдність вияву

норм права і моралі є визначальною у визначенні змісту принципу» [33, с. 13].

Відповідно принципи права, сучасний зміст яких формулювався протягом століть, є одним із проявів моральних цінностей у праві: «Вони не впливають із закономірностей розвитку суспільства, а із вимог добра та справедливості. Принципи права слугують орієнтиром, високим стандартом поведінки сторін правовідношення, правостворення, правозастосування. Оскільки в основі принципів права – вічні цінності, вони є стабільнішими, ніж правові норми» [36, с. 12]. Загальні принципи права закріплюють цінності людського соціуму – свободу, рівність, справедливість та гуманізм (людську гідність), «якісним сплавом» яких, на думку вітчизняних теоретиків права, слід визнати принцип верховенства права, що «відображає як панування права в державі, над державою і над законом, а також верховенство прав людини в усіх сферах суспільного життя» [26, с. 201].

Тобто принцип верховенства права звів воедино всі інші принципи права, став уособленням справедливості в царині права та водночас ефективним інструментом її досягнення, а тому є «визначальним як у законотворчій, так і у правозастосовній практиці, має бути пріоритетним у національному праві та в усіх сферах правовідносин» [10, с. 197]. Понад те, принцип верховенства права – більше, ніж проста сукупність його елементів; він утворює емерджентну систему взаємодоповнюючих, хоча подекуди й конкуруючих вимог, у межах якої суб'єкт правотворчості має встановити норму з дотриманням балансу принципів права, а «той, хто має розв'язати конфлікт, повинен узяти до уваги відносну вагу кожного з них» [37, с. 53] «*a casu ad casum*» («від випадку до випадку»), забезпечуючи таким чином вплив морально-правових цінностей, зокрема справедливості, на суспільні відносини. Тому й не викликає подиву твердження українських учених-юристів, що «у певному сенсі поняття верховенства права може відігравати в юридичному регулюванні таку ж роль, яку здатне відігравати гранично оціночне поняття „справедливість“» [38, с. 30]. Адже не випадково вважається, що саме остання є стрижнем верховенства права [38, с. 30].

Водночас принцип верховенства права не витісняє справедливості із правової реальності, бо вона є самою суттю права, його «духовним підґрунтям» [19, с. 14], а її досягнення – кінцева мета будь-якої юридичної діяльності. Справед-

ливість як була, так і залишається вирішальною у визначенні права як регулятора суспільних відносин, одним із його загальнолюдських вимірів [16, с. 71]: «Оскільки право – це втілення у нормах, законах справедливості, рівності, свободи, це моральні норми та принципи, звичаї та традиції, то очевидно, що верховенство права – це панування в суспільстві відносин рівності, справедливості, свободи, моральних принципів, правових законів, які стверджують і виражають загальнолюдські цінності» [39, с. 140].

Наприклад, Р. О. Падалка так пояснює співвідношення справедливості та принципу верховенства права, а також роль держави у їх забезпеченні: «Справедливість є тим базисним елементом, який покладений в основу права, так як норми моралі і норми права мають такий зв'язок, який неможливо розірвати. <...> Тому без справедливості не може існувати право, а без права – справедливості, так як принцип верховенства права є вищим проявом справедливості. В свою чергу, держава, яка є вищою формою організації суспільства, являє собою останню ланку в цьому ланцюжку, оскільки фактично принцип верховенства права не може бути реалізований без державних органів, їх певних способів організації і діяльності та взаємодії з іншими суб'єктами» [5, с. 24]. Зі свого боку, В. О. Васильчук, стверджуючи, що «дотримання уповноваженими суб'єктами у своїй професійній діяльності вимоги домірності, заборони перевищення необхідної міри, вимоги однакового поводження та заборони зловживання правом забезпечує здійснення державної влади на засадах справедливості» [19, с. 16], фактично перелічує деякі з вимог принципу верховенства права. Принагідно до побіжного висвітлення ролі держави в утвердженні принципу верховенства права зауважимо, що в історії правової думки справедливість також завжди «пов'язувалася з державою як спеціальним механізмом, що володіє здатністю примушувати суб'єктів до належної поведінки, і правом як системою загальнообов'язкових приписів та норм, у яких справедливість одержує зовнішнє вираження та закріплення» [19, с. 13].

Незважаючи на те, що і справедливість, і верховенство права у вітчизняній юриспруденції іменуються принципами права, їх значення у правовій системі сьогодні не тотожне: справедливість є метою юридичної діяльності, а верховенство права – засобом її досягнення, реалізації цінностей справедливості «у законодавчій, правозастосовній сферах та у правосвідомо-

сті» [40, с. 114]. Тому навряд чи на сучасному етапі розвитку юридичної науки і практики та універсалізації принципу верховенства права на міжнародному рівні коректно стверджувати, що справедливість, попри її зведення правниками «на п'єдестал принципів права» [2, с. 7], має власне «функціональне призначення та можливість практичного застосування у сфері права» [19, с. 17]. У цьому аспекті справедливість сьогодні тяжіє радше до категорії «правова цінність», адже визначає сутність і мету права та лежить в його основі [26, с. 42]. Подібний підхід, як уважає І. Г. Бабич, дозволяє діалектично розглядати категорію справедливості, долати односторонній погляд на неї або як на моральне, або як на правове явище [8, с. 3].

Наостанок погодимося з твердженням, що кожен може сприймати справедливість по-своєму, якщо не брати до уваги конкретні правові методи. Однак загальні принципи права методологічно вирішують цю проблему. Наприклад, дослідження принципу пропорційності показує, що на відміну від справедливості пропорційність, пропонуючи більш детальний і точний інструментарій для вирішення правових проблем, вирішує їх краще, ніж принцип справедливості. Тому, дійсно, коректніше вести мову про справедливість як про цінність, яка «орієнтує діяльність на бажану мету», а про пропорційність – як про принцип, що «формулює загальні вимоги забезпечення реалізації такої мети» [26, с. 42]. Також, до прикладу, саме у зв'язку з принципом верховенства права, а не категорією справедливості, «поняття рівності та свободи набувають теоретичної визначеності», а також «окреслюються межі їх практичного і нормативного застосування» [19, с. 14]. Таким чином усе, що раніше стосувалося справедливості без ясної та несуперечливої методологічної основи, сьогодні цілком ефективно заповнюється принципами права. Тож, на переконання колишнього судді Європейського суду з прав людини Д. І. Дедова, принцип справедливості відсутній, проте справедливість як суть права втілена в кожному принципі права окремо і у всіх принципах разом узятих.

Висновки. Категорія «справедливість» тяжіє до суб'єктивного начала, і саме через її призму пересічні громадяни оцінюють позитивне право та практику його застосування. Водночас у масштабах держави це є «надто неусталене і нечітке поняття, яке складно визначити конкретно: що в теорії, що й на практиці» [29, с. 141]. Тож на зміну мораль-

ному за своїм походженням [40, с. 115] принципу справедливості врешті-решт прийшов принцип верховенства права, найпоширеніший погляд на який у світлі концепції інструменталізму, запропонований, зокрема, Венеційською Комісією, дозволяє розглядати в ньому «якісний набір знарядь (інструментарій) для їх застосування в практичному й теоретичному видах людської діяльності» [30, с. 87]. На відміну від справедливості, яка є «складовою частиною етичної і правової культури, умовою нормального існування суспільства» [8, с. 3], принцип верховенства права сьогодні має також і прикладну цінність, позаяк претендує на місце об'єктивного (тобто такого, що найменше залежить від індивідуального сприйняття правової реальності) критерію оцінки правових норм і діяльності суб'єктів права.

Справедливість, втілена у формі принципу верховенства права, залишається «підґрунтям інших принципів права, визначає їх співвідношення та межі дії у конкретних історичних умовах» [8, с. 4]. Зі свого боку, функція принципів права полягає, зокрема, у забезпеченні впливу моральних цінностей (передусім справедливості) на правове регулювання суспільних відносин [36, с. 6] і підтриманні правопорядку, базованого на принципі верховенства права.

Отже, наразі саме верховенство права утверджене як європейська цінність, політичний ідеал та юридична концепція [29, с. 22]. Цей принцип виступає «центральною елементом, своєрідним індикатором дотримання та сприяння реалізації природних прав людини» [3, с. 113]. Тому для того, щоб ідеали справедливості були втілені у правотворчу та правозастосовну практики, саме принцип верховенства права має стати «складовою моральних традицій спільноти, загальним ідеалом, який приймає і поділяє більшість» [11, с. 149]. Якщо цей принцип стане стійким елементом громадської думки, то законодавство і органи публічної влади все більше наблизатимуться до ідеалу справедливості [11, с. 149].

Список використаної літератури:

1. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. 488 с.
2. Головченко О. Справедливість як фундаментальний принцип права у практичній площині. *Віче*. 2012. № 20. С. 5-7.

3. Ремінська Ю. Ю. Принцип верховенства права в міжнародній правотворчості (теоретико-правові аспекти) : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2020. 230 с.
4. Шелевер Н. В. Справедливість як основоположний принцип конституційного права України. Європейський політико-правовий дискурс. 2020. Том 7. Вип. 4. С. 44-48.
5. Падалка Р. О. Верховенство права як основоположний принцип права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 195 с.
6. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 24 с.
7. Пастушок Г. І. Значення основоположних цінностей Римського права для формування правової традиції Європейського Союзу. *Вісник Південного регіонального центру НАПрН України*. 2016. № 8. С. 31-37.
8. Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2006. 22 с.
9. Матат А. Принципи у конституційному праві: загальнотеоретичний аспект. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 4. С. 51-57.
10. Попадинець М. І. Реалізація права в контексті правового розвитку сучасної України: аксіологічний вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2020. 259 с.
11. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.
12. Шигаль Д. А. Синхронне та діахронне порівняння як форми компаративного історико-правового аналізу. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 146. С. 8-17.
13. Пухтецька А. А. Формування вимог принципу верховенства права західною правовою традицією. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010. № 3. С. 64-72.
14. Горбенко К. П. Справедливість як соціальний екзистенціалгромадянського суспільства: дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2020. 205 с.
15. Вовк В. М. Римське право і сучасне європейське право. Порівняльно-правові дослідження. 2009. № 2. С. 14-19.
16. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
17. Резніков О., Вінгловська О. Принцип верховенства права і проблеми його забезпечення в Україні. *Юридичний вісник України*. 2011. № 26. С. 12-13.
18. Горобець К. В. Аксіосфера права та її компоненти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2012. 206 с.
19. Васильчук В. О. Справедливість як категорія права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2013. 23 с.
20. Андриц М. Р. Принципи права в рішеннях Конституційного Суду України : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» / Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова. Хмельницький, 2021. 221 с.
21. Ганжа О. Г. Про вплив філософії Стародавньої Греції на становлення римського права (на прикладі генезису справедливості у філософсько-правовому дискурсі Античності). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 6 (47). С. 3-9.
22. Ганжа О. Г. Використання латинських висловів у судових рішеннях як новітня форма рецепції римського права. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 224-236.
23. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42-46.
24. Рибачук А. І. Застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії (за матеріалами практики судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикцій) : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2022. 278 с.
25. Макаруч В. С. Основи римського приватного права : навчальний посібник. Вид. 2-ге, допов. Київ : Атіка ; Харків : Право, 2015. 256 с.
26. Загальна теорія права : підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.
27. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
28. Доповідь Європейської Комісії «За демократію через право», схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 березня 2011 року). *Право України*. 2011. № 10. С. 168-184.
29. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри ; Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного

- університету «Києво-Могилянська академія». Київ, 2021. 152 с.
30. Головатий С. Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій. Rule of Law Checklist. Київ : ВАІТЕ, 2017. 163 с.
31. Максимов С. Що є право? Ключові моменти концепції правової реальності. *Філософія права і загальна теорія права*. 2016. № 1-2. С. 343-351.
32. Погребняк С. П. Закріплення основоположних принципів права в Конституції України. *Вісник Академії правових наук України*. Харків : Право, 2009. № 4 (59). С. 31-39.
33. Шевченко Л. А. Принцип верховенства права: історія становлення. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Право». 2020. Вип. 32. С. 7-13.
34. Різник С. В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 542 с.
35. Рішення Конституційного Суду України від 20 червня 2019 року № 6-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#n50>.
36. Діковська І. А. Принципи правового регулювання міжнародних приватних договірних зобов'язань: теоретичні та практичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2014. 34 с.
37. Дворкін Р. Серйозний погляд на права / пер. з англ. А. Фролкін. Київ : Основи, 2001. 519 с.
38. Рабінович П. М., Рабінович С. П., Панкевич О. З. Пошук верховенства права як балансування соціальних інтересів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 3. С. 15-35.
39. Комар П. А. Роль судової правотворчості в утвердженні принципу верховенства права : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2021. 242 с.
40. Шелевер Н. В. Справедливість як основоположний принцип права. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Вип. 89. Одеса : Гельветика, 2021. С. 113-118.

Hanzha O. H. The relationship between the principles of justice and the rule of law: a new perspective on familiar legal phenomena

This article is an attempt to explain how the principles of justice and the rule of law are interconnected today. At the beginning of the article, the main approaches in domestic scientific literature to each of these legal phenomena are presented separately, and it is summarized that a simple comparison of their elements cannot solve the research purpose. Therefore, the author chooses diachronic comparison as a relevant research method.

Retrospective analysis allows tracing the historical roots of the principle of justice from Antiquity. The author believes that as a result of the reception of Roman law, the comprehensive principle of justice gradually acquired more distinct contours of many modern legal principles, which was a natural process of the development of natural law doctrine and its synergy with the theory of legal positivism. An intermediate conclusion is made that the principle of the rule of law emerged in connection with the growing need to create stable rules addressed to the state for the legal regulation of social relations and the practice of applying positive law, which would be consistent with society's fundamental moral requirements and the doctrine of natural law.

According to the author, the principle of the rule of law can be considered as the transposition of justice as a moral imperative into the legal sphere, giving it concrete forms – the principles of law. Thus, the principle of the rule of law unifies all other legal principles and became the embodiment of justice in the legal sphere.

The author emphasizes that the principle of the rule of law does not exclude justice from legal reality because justice is the essence of law, its foundation, and its achievement is the ultimate goal of any legal activity. Instead, the rule of law is an effective instrument (means) to achieve such a goal. In this aspect, justice today tends to be categorized as a «legal value». On the other hand, the function of legal principles includes ensuring the influence of moral values (especially justice) on the legal regulation of social relations and maintaining order based on the principle of the rule of law.

Key words: rule of law, justice, natural law, morality, Roman law, legal principle, legal value.